«8D02307 – Қазақ филологиясы» білім беру бағдарламасының докторанты Кембаева Айнур Тураровнаның философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін «Тілдік тұлғаның ұлттық-мәдени феномені (Ш.Мұртаза шығармашылығы бойынша)» тақырыбындағы диссертациясына

АҢДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Бүгінгі таңда антропоөзектік бағыттағы зерттеулердің жандануына байланысты «тілдік тұлға» мәселесі қарқынды түрде зерттеліп келеді. Тілдік тұлға субъектінің тілді меңгеру деңгейі, сөйлеу қабілеті, сөздік қоры туралы мәлімет беріп қана қоймай, мәдениет пен ойлаудың, ұлттық сана мен коммуникацияның тоғысында қарастырылып келеді. Тілдік тұлға өз бойына халықтың менталитетін, мәдени кодтарын, бағалау жүйесін, стереотиптері мен құндылықтарын жинақтайды. Осыған байланысты тілдік тұлғаның дүниетанымына, ұстанымына ерекше мән беріліп,, ұлттық-мәдени болмысты сақтап, тарихи-әлеуметтік тәжірибені бейнелейтін күрделі лингвомәдени феномен ретінде қарастырылады. Соған сәйкес тілдік тұлғаның құрылымы вербалды, когнитивтік, прагматикалық, аксиологиялық деңгейлерде сипаттаудың маңызы зор.

Соңғы жылдары тілдік тұлғаның ішкі дүниесін – өз дәуірінің ұлттық және мәдени ерекшеліктерін жеткізуші ретінде қарастыру маңызды бағыттардың біріне айналды. Әр ұлттың тілдік тұлғасы өзіндік концептосферасы, идиоглоссалары, дискурсивтік стратегиялары арқылы ерекшеленеді. Сондықтан тілдік тұлғаны ұлттық-мәдени феномен ретінде қарастыру тіл мен мәдениеттің өзара байланысын тануға, ұлттық сана мен рухани мұраны ұрпаққа жеткізудің ғылыми негізін айқындауға жол ашады.

Зерттеу жұмысында тілдік тұлғаның ұлттық-мәдени феномені Шерхан Мұртазаның шығармашылығы бойынша талдануының бірнеше себебі бар. Біріншіден, Шерхан Мұртаза – қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, қоғам қайраткері, публицист, аудармашы, редактор, өз дәуірінің қоғамдық ойына зор ықпал еткен тұлға, Қазақстанның халық жазушысы (1992), Қазақ КСР-інің еңбек сіңірген мәдениет қызметкері (1984), Қырғыз Республикасының еңбек сіңірген мәдениет қайраткері (1995). Шерхан Мұртаза Қазақстан Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланып, елдің рухани және мәдени дамуына белсенді араласты. Ол ұлттық мүдде, тіл, жер мәселелерінде батыл пікірлер айтып, қоғамда ерекше беделге ие болды. Шерхан Мұртазаның шығармалары мен қоғамдық қызметі қазақ халқының рухани байлығын арттырып, ұлттық сананы оятуға зор ықпал етті. Сөз зергерінің шығармаларында ұлттық болмыспен қатар азаматтық ұстанымы да айқын көрініс тапты. Соған сәйкес жұмыста Шерхан Мұртазаның көркем, публицистикалық, философиялық, саяси дискурстары талданып, **т**ілдік тұлғаның когнитивтік, семантикалық, прагматикалық, аксиологиялық қырлары айқындалды.

Зерттеудің өзектілігі. Зерттеудің өзектілігін бүгінгі таңда антропоөзектік бағыттағы зерттеулердің жандануы; тіл білімінде дискурсты түрлі қырынан зерттеуге бағытталған жаңа бағыттардың дамуы; пәнаралық зерттеулерге деген

қызығушылықтың артуы; Шерхан Мұртазаның тілдік тұлғасы бойынша іргелі лингвистикалық зерттеулердің болмауы; Шерхан Мұртаза тұлғасының этномәдени маңызы жоғары болуы сияқты фактормен негіздеуге болады. ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері, Халық жазушысы, қоғам қайраткері Ш.Мұртазаның мұрасын зерттеу қажеттігі қазіргі қоғам мен жеке адамның рухани кеңістігіндегі өзекті мәселелермен сабақтас. Сөз зергерінің мұрасын ғалым, жазушы, педагог, философ, қоғам қайраткері, баспагер, редактор ретінде әлеуметтік-кәсіби синкретизм тұрғысынан, ұжымдық әдеби шығармашылық өкілі ретінде топтық репрезентативтік қырынан қарастыру қажет. Бұл орайда Шерхан Мұртазаның тілдік тұлғасын көп дискурсты тұлға ретінде сипаттай отырып, сөз зергерінің бойынан типтік және даралық белгілерді айқындау көзделді. Тақырыптың өзектілігін осы тұрғыдан да негіздеуге болады.

Сонымен қатар зерттеу тақырыбының өзектілігі дискурстық әрекет, дискурстық тәжірибеге ерекше көңіл бөлінумен де байланысты. Себебі бүгінгі таңдағы лингвистикалық зерттеулерде тілдік (сөйлеу, мәтіндік) материалды талдауда когнитивтік-дискурстық әдіс басты орынға шығып отыр. Зерттеу жұмысында дискурс ғылымдар тоғысында – лингвистика мен әлеуметтану ғылымының тоғысында қарастырылады.

Қазіргі таңда тіл білімінің дамуында маңызды рөл атқаратын мәселелердің бірі – сөйлеу әрекетіндегі адам факторын егжей-тегжейлі зерттеу және талдау. Осы бағытқа арналған зерттеулердің үздіксіз легін ескерсек, адамды сөйлеу кезінде және тілдік үдерістерді жүзеге асыру кезінде жетекші рөл атқаратын тұлға ретінде тануда аталған мәселенің өзектілігі артып келеді. Бұл мәселені зерттеуде, ең алдымен, *«тілдік тұлға»* ұғымы назарға алынады.

Тіл білімінде «*тілдік тұлға»* ұғымы сөйлеу қабілеті негізінде адамның сөйлеу әрекеттерін, тілдік туындыларды тудыруға және қабылдауға мүмкіндік беретін психофизиологиялық қасиеттер кешінін білдіреді. Демек, *«тілдік тұлға» «сөйлеу тұлғасы»* ретінде кеңінен қарастырылады. Сонымен қатар, «*тілдік тұлға»* ұғымы тұлға мен тілді, сөйлеу әрекеттерін зерттеуде негізгі бағдарды көрсетуші болғандықтан тілшілер мен мәдениеттанушылардың, әлеуметтанушылар мен философтардың мүдделері түйісетін, өзара пәнаралық байланысты орнататын бірегей зерттеу нысанына айналды.

Тілдік тұлғаны тіл білімінде тіл мен мәдениетті, жеке тұлғаны зерттеуде, олардың әмбебап және идиоэтникалық қатынастарын анықтауда лингвотұлғатану, когнитивті тіл білімі және лингвомәдениеттану салаларының өзегі ретінде тануымыз қажет. Тілдік тұлға тілдік білім мен дағдылардың жиынтығы ғана емес, адамның сөйлеу әрекетінде көрініс табатын тілдік, когнитивтік, әлеуметтік-мәдени, психологиялық т.б. сипаттамаларды қамтитындықтан, оны күрделі *феномен* ретінде қарастырамыз.

«Тілдік тұлға» ұғымының кең көлемде зерттелу белсенділігі мен өзектілігін бүгінгі күнге дейін еңбектері негізгі теориялық ақпарат деп танылған шетелдік және отандық зерттеушілердің, сонымен қатар бүгінгі қазақ тіл біліміндегі зерттеуші-ғалымдардың ізденістері мен тұжырымдары дәлелдейді.

Ш. Мұртазаның ауызша сөйлеу әрекеттерінен туындаған ой-пікірлері және мәтіндеріндегі ұлттық мүдде, ел мен жер, тіл туралы мәселелерді негізді

алға тартуы, публицистикалық және саяси дискурсындағы батыл тұжырымдары қоғамды елең еткізгені анық. Сондықтан Ш. Мұртаза тілдік тұлғасы жеке-дара ғана емес, ұлттық тіл мен сана байланысын терең тануға мүмкіндік беретін өзекті мәселеге айналып отыр. Қаламгердің көркем шығармалары да халықтың рухани танымын арттырып, қоғамда ұлттық сана мен құндылықтарды оятуға зор үлес қосты.

Осы уақытқа дейін Шерхан Мұртазаның шығармашылығын талдаған еңбектер болғанымен, сөз зергерінің дискурстық әрекеті, дискурстық тәжірибесі әртүрлі ғылыми парадигмалардың өзара ықпалдастығына негізделген кешенді зерттеу нысаны бола қоймады. Шерхан Мұртаза дискурсының жүйелі реконструкциясы жүргізілмеді. Шерхан Мұртазаның дискурсын мәдени-әлеуметтік контексте қарастыра отырып, коммуникативтік әрекетімен, діттемімен, пресуппозиция мәселелерімен байланыстыра зерттеудің маңызы зор. Бұлайша зерттеу жекелеген тілдік тұлғаның ғана емес, жазушы еңбек еткен кезеңнің ерекшелігін көрсете алады.

Зерттеу нысаны – Шерхан Мұртазаның тілдік тұлғасының ұлттық-мәдени көрінісі.

Зерттеу пәні – Ш. Мұртазаның көркем, публицистикалық, философиялық, саяси дискурстарында көрініс табатын тілдік тұлғасының ұлттық-мәдени ерекшеліктері.

Зерттеудің мақсаты – Ш.Мұртазаның шығармашылығын талдау арқылы көп дискурсты тілдік тұлға феноменінің ұлттық-мәдени сипатын айқындап, дискурстық құрылымын когнитивтік-лингвистикалық аспектіде сипаттау

Аталған мақсатты жүзеге асыру үшін зерттеу жұмысында мынадай **нақты міндеттер** көзделді:

- көп дискурсты тілдік тұлғаны қалыптастырған мәдени-әлеуметтік және шығармашылық факторларды айқындау;
- Ш.Мұртазаның тілдік кеңістігі және дискурс қабаттарын нақтылау;
- сөз зергерінің шығармаларындағы ұлттық-мәдени концептосфераны анықтау;
- Ш.Мұртаза көп дискурсты тілдік тұлғасының идиостилін талдау;
- Ш.Мұртаза дискурсының лингвопрагматикалық және аксиологиялық ерекшеліктерін сипаттау;
- тілдік тұлғаның ұстанымдарын идиологема деңгейінде сипаттау.

Зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысында сипаттамалық, контекстік, концептуалдық талдау, лингвостилистикалық, салыстырмалы, интерпретациялық, дискурстық талдау, лингвомәдени және когнитивтік модельдеу әдістері қолданылды. Сонымен қатар жинақтау, жүйелеу, қорыту әдістері қолданылды.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі. Зерттеу жұмысының теориялық және әдіснамалық негізі ретінде отандық ғалымдардан шығарма тіліне қатысты А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Р. Сыздықтың, тілді адам санасының көрінісі ретінде қарастыруда А. Салқынбайдың, қаламгер шығармаларындағы тілдік ерекшеліктерді тануда Д. Әлкебаева, А. Тымбол, О. Жұбайдың, шығарма тілін «тілдік тұлға» тұрғысынан зерттеуде Ж. Манкеева мен

Н. Уәлидің, тілдік тұлғаны қалыптастырудағы мәтін рөлін Ш. Құрманбайұлының, тілдік тұлғаның дискурстық сипатын анықтауда Г. Смағұлова мен Ф. Қожахметованың, тілдік тұлғаны зерттеудің мәселелерін Ф. Терековаың, көп дискурсты тілдік тұлғаның сипатын анықтауда Қ. Искаковаың т.б. еңбектері; шетелдік зерттеушілерден тілдік тұлға теориясына қатысты (Ю. Н. Караулов, В. И. Карасик, А. А. Ворожбитова, О. Е. Морозова, К. Ф. Седов, О. Б. Сиротинина, Н. С. Болотнова, А. П. Седых және т.б.); мәтін теориясына қатысты (В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, Л. В. Щерба, С. Г. Ильенко, И. Р. Гальперин, М. Я. Дымарский); дискурс теориясына қатысты (Т. А. ван Дейк, Н. Д. Арутюнова, М. М. Бахтин, М. Р. Желтухина, М. Л. Макаров, М. Ю. Олешков, А. П. Чудинов және т.б.); когнитивтік лингвистикаға қатысты (Н. Н. Болдырев, В. И. Карасик, Е. С. Кубрякова және т.б.); когнитивтік-коммуникативтік парадигма теориясына қатысты (В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин, А. Н. Приходько, О. С. Иссерс және т.б.) пайдаланылды. Сонымен қатар интерпретация идеясы (Н. Д. Арутюнова, Ю. А. Ладыгина, И. В. Арнольд және т.б.) басшылыққа алынды.

Зерттеудің дереккөзі. Зерттеудің дереккөздерін Ш. Мұртазаның көркем, публицистикалық, философиялық, саяси дискурстарының мәтіндері құрайды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

- Шерхан Мұртазаның мұрасын аксиологиялық, когнитивтік, стилистикалық, дискурстық, тілдік тұрғыдан талдау негізінде алғаш рет тұлғасы көп дискурсты тілдік тұлға ретінде сипатталды.
- Ш. Мұртазаның көп дискурсты тілдік тұлғасы алғаш рет вербалды-семантикалық және когнитивтік аспектіде қарастырылып, лингвофилософиялық және прагматикалық қырлары талданды.
- Алғаш рет Ш. Мұртазаның көп дискурсты тілдік тұлға ретінде қалыптасуына ықпал еткен мәдени-әлеуметтік және шығармашылық факторлар айқындалды.
- Шерхан Мұртазаның дискурстары когнитивтік-дискурстық, лингвориторикалық және коммуникативтік-прагматикалық тұрғыдан алғаш рет кешенді түрде талданды.
- Ш. Мұртаза тілдік тұлғасының идиостилі алғаш рет көп дискурсты сипатта талданды.
- Ш. Мұртаза шығармаларындағы ұлттық-мәдени концептосфера және ментальді құрылымдар алғаш рет жүйеленді.

Зерттеудің теориялық маңызы. Зерттеу жұмысы лингвоперсонология, дискурсология және когнитология салаларын дамытуға үлес қосады, тілдік тұлғаның құрылымы мен типологиясы туралы теорияны кеңейтеді. Көп дискурсты тілдік тұлғаны талдаудың теориялық және әдіснамалық базасын байытады. Зерттеу нәтижелері «тілдік тұлға», «дискурс», «концептосфера», «когнитивтік модель», «идиостиль» т.с.с. ұғымдардың ұлттық негізде зерделенуіне үлес қосады. Көп дискурсты тілдік тұлға портретін жасау барысында ұсынылған қағидаттар коммуникация теориясына, дискурсологияның дамуына ықпал етеді. Антроөзектік ұстаным негізінде

жүргізілген зерттеу көп дискурсты тілдік тұлға портретінің ғылыми тұжырымдамасын жасауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің практикалық құндылығы. Зерттеу нәтижелерін жоғары оқу орындарында лингвоперсонология, когнитивтік лингвистика, когнитивтік-дискурстық талдау теориясы мен практикасы, қазақ әдеби тілінің тарихы, сөз мәдениеті, қазақ публицистикасының дамуы, мәдениетаралық коммуникация, әдебиеттану, журналистика, қазақ терминологиясы, мәтін лингвистикасы, прагмалингвистика, функционалды стилистика пәндерін оқытуда, сондай-ақ тілдік тұлға теориясы мен дискурс теориясына арналған арнайы курстар мен семинарларды әзірлеуде, лингвориторикалық реконструкция мен лингвокогнитивтік модельдеуде, жанрлық сөйлеу зерттеулерінде, стилистика, семантикаға қатысты еңбектерде т.с.с. пайдалануға болады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар.

- Шерхан Мұртазаның көп дискурсты кеңістігі – тілдік тұлғаның дискурс әрекетінің нәтижесі ретінде қалыптасқан әртүрлі дискурстарының жиынтығы.
- Шерхан Мұртазаның дискурстарында этикалық-философиялық бағдар мен стилистикалық айшықтар шебер үйлескен. Тілдік тұлға идиостилінің ерекшелігі ғалам бейнесін көрсететін баяндау тәсілі мен мәтіннің ішкі құрылымында көрініс тапқан.
- Шерхан Мұртаза тілдік тұлғасының көп дискурсты кеңістігінің қалыптасуына экстралингвистикалық факторлар ықпал еткен.
- Шерхан Мұртаза дискурсының қалыптасуына ұлттық-мәдени контекст әсер еткен. Шерхан Мұртазаның дискурсында моральдық-адамгершілік құндылықтар басым.
- Ш. Мұртазаның көп дискурсты тілдік тұлға ретінде қалыптасуына мәдени-әлеуметтік және шығармашылық факторлар ықпал еткен.
- Шерхан Мұртазаның көп дискурсты тілдік тұлғасы көркем, публицистикалық, философиялық, саяси дискурстардың тоғысында қалыптасқан.
- Ш. Мұртазаның көп дискурсты тілдік тұлғасының вербалды-семантикалық, когнитивтік аспектілері, лингвофилософиялық және прагматикалық қырлары ұлттық-мәдени феномен ретінде анықтауға негіз болады.

Зерттеу нәтижелерінің жарияланымдары. Диссертация жұмысының ғылыми нәтижелері мен қорытындылары бойынша отандық және шетелдік басылымдарда, түрлі халықаралық ғылыми-теориялық және тәжірибелік конференцияларда 22 ғылыми мақала жарияланды. Оның ішінде Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдарда – 7, халықаралық ғылыми-практикалық конференциялар жинағында – 12, республикалық ғылыми-практикалық конференцияларда – 2, шетелдік ғылыми журналда – 1, оқу құралы – 1.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертация анықтамалардан, кіріспеден, үш тараудан, қорытынды мен пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.